

PRZYPISY

Skróty, źródła archiwalne

AAS	<i>Acta Apostolicae Sedis</i>
ADSS	<i>Actes et Documents du Saint Siege relatifs ä la Seconde Guerre Mondiale</i> (Akta i dokumenty Stolicy Apostolskiej dotyczące II wojny światowej), Watykan 1965-1981
DRB	Dokumenty rządu brytyjskiego z Archiwum Państwowego w Kew
CJC	<i>Codex Juris Canonici</i> (Kodeks Prawa Kanonicznego), Rzym 1917
PZWB	Dokumenty dotyczące polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii
PZN	Dokumenty dotyczące polityki zagranicznej Niemiec
MSZ	Dokumenty brytyjskiego MSZ z Archiwum Państwowego w Kew
Osborne	Listy w posiadaniu lady Hesketh
SRS	<i>Seziona per i Rapporti eon gli Statu</i> Watykański Sekretariat Archiwum Państwowego
Teste	Zeznania w procesie beatyfikacyjnym Piusa XII, w posiadaniu Towarzystwa Jezusowego w rzymskim Borgo Santo Spirito

PROLOG

1. *Teste*, s. 229. Księżę Carlo Pacelli, siostrzeniec papieża, powiedział trybunałowi beatyfikacyjnemu, że przez większość życia wuj mierzył 178 cm i ważył około 57 kilo.
2. C. Pallenberg *The Vatican from Within*, Londyn 1961, s. 27.
3. J. Lees-Milne *Midway on the Waves: Diaries 1945-1949*, Londyn 1985, s. 98.
4. Cyt. w: P. Hebblethwaite *Paul VI*, Londyn 1993, s. 339.
5. C. Dessain, red., *Letters and Diaries of John Henry Newman*, Londyn 1961, t.22, ss. 314-315.
6. Cyt. w: S. Friedländer *Nazi Germany and the Jews, Vol. I: The Years of Persecution, 1933-39*, Londyn 1997, s. 49. Niemieckie źródło cytatu: *Der Nationalsozialismus: Dokumente 1933-1945*, Frankfurt nad Menem 1957, s.

ROZDZIAŁ 1. RODZINA PACELLICH

1. Najsolidniejszym opublikowanym źródłem wiedzy o dzieciństwie i rodzinie Pacellego są - oprócz, cytowanych za *Teste*, zeznań w sprawie jego kanonizacji - *Articoliper ilprocesso*, życiorys sporządzony na potrzeby beatyfikacji przez jezuitów i opublikowany do użytku wewnętrznego w Borgo Santo Spirito w Rzymie w roku 1967. Inne źródła to między innymi: I. Giordaniego *Pio XII: Un Grande Papa*, Turyn 1961, I. Konopatzkiego *Eugenio Pacelli: Kindheit und Jugend in Dokumente*, Monachium 1978, N. Padellara *Portrait of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1956, i J. Smita *Pope Pius XII*, Londyn 1961.
2. Cyt. w: G. Trevelyan *Garibaldi's Defence of the Roman Republic*, Londyn 1928, s. 228.
3. Zob. passim D. Kertzer *The Kidnapping of Edgardo Mortara*, Londyn 1997.
4. Cyt. w: C. Butler *Vatican Council*, Londyn 1962, s. 355.
5. Denzinger-Schönmetzer *Enchiridion symbolorum definitionum declarationum*, Rzym 1976, s. 508.
6. H. E. Manning *True Story of the Vatican Council*, Londyn 1877, s. 145.
7. *Teste*, s. 30.

8. Cyt. w: J.D. Holmes *The Triumph of the Holy See*, Londyn 1978, s. 160.
9. J.N.D. Kelly *The Oxford Dictionary of Popes*, Oksford 1987, s. 310.
10. N. Padellaro *Portrait of Pius XII*, s. 10. u. Tamże, ss. 10-11.
11. Tamże, ss. 10-11.
12. Cyt. w: Konopatzki *Eugenio Pacelli*, s. 34.
13. Cyt. w I. Giordani *Pio XII*, ss. 14-15.
14. *Teste*, s. 109.
15. Cyt. w: P. Lehnert *Ich durfte Ihm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XII*, Wurzburg 1982, s. 9 i nn.
16. R. Leiber, SJ, „Pius XII As I Knew Him” *The Tablet*, 13. XII. 1958.
17. Tamże.
18. Cyt. w: B. O'Reilly *Life of Leo XII*, Londyn 1987, s. 483.
19. Encyklika *Aeterni patris*, 1879.
20. *Teste*, Elisabetta Pacelli (Rosignani), s. 3.
21. Cyt. w: P. Lapide *The Last Three Popes and the Jews*, Londyn 1967, s. 83.
22. Patrz G. Kisch *The Jews in Medieval Germany: A Study of Their Legal and Social Status*, Chicago 1949.
23. Na temat oszczerstw o wykorzystywaniu krwi niemowląt i profanacji hostii istnieje obszerna literatura. Zob. zwłaszcza R. Po-chia Hsia *The Myth of Ritual Murder: Jews and Magic in Reformation Germany*, Yale 1988.
24. *Oremus at pro perfidis Judaeis: ut Deus at Dominus noster auferat velamen de cordibus eorum; ut et ipsi agnoscant Jesum Christum Dominum nostrum*. W tej zma-wianej w intencji Żydów modlitwie w obrządku trydenckim celebrant i wierni nie kłęczą tak jak zwykle.
25. *Civiltà Cattolica* z 20.VIII. 1881, s. 478, z 3.XII 1881, s. 606 i z 21.I. 1882, s. 214.

ROZDZIAŁ 2. ŻYCIE UTAJONE

1. Patrz *Articoli per il processo*, Rzym 1967, s. 16; I. Giordani *Pio XII: Un Grande Papa*, Turyn 1961, ss. 31-32.
2. Patrz *Articoli per il processo*, s. 16.
3. Eugenio Pacelli *La personalità a la territorialità delle leggi specialmente nel diritto canonico*, Watykan 1912.
4. *Teste*, ss. 255-256.
5. Tamże, s. 256.
6. Cyt. w: C. Falconi *Popes in the Twentieth Century*, tłum. ang., Londyn 1967, s. 2.
7. G. Daly *Transcendence and Immanence: A Study in Catholic Modernism and Integralism*, Oksford 1980, s. 165.
8. N. Lash, „Modernism, Aggiornamento and the Night Battle”, w *Bishops and Writers*, pod red. Garretta Sweeney, Cambridge 1977, ss. 55-56.
9. Cyt. w: G. Fogarty *The Vatican and the American Hierarchy from 1870 to 1965*, Wilmington, Delaware, 1985, s. 178.
10. Cyt. w: O. Chadwick *A History of Popes: 1830-1914*, Oksford 1998, s. 357.
11. Cyt. w: Falconi *Popes in the Twentieth Century*, s. 54.
12. Cyt. w: Chadwick *History of the Popes*, s. 55.
13. Cyt. w: Daly *Transcendence*, s. 51.

14. AAS 40, 1907, ss. 593-650.
15. Tamże, s. 631.
16. *Motu proprio* - „*Sacrorum antistium*”.
17. O. Collins *Papal Power*, Londyn 1997, s. 66.
18. Na temat Romola Murriego, założyciela ruchu Chrześcijańskiej Demokracji, patrz N. Padellaro *Portrait of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1956, ss. 22-23.
19. H. Dal-Gal *Pius X*, Dublin 1953, s.234.

ROZDZIAŁ 3. PAPIESKIE GRY O WŁADZĘ

1. W kwestii historycznego tła *Codex Juris Canonici* (Rzym 1917), dalej CJC, patrz C. Van de Wiel *History of Canon Law*, Louvain 1989, oraz J. Coriden *An Introduction to Canon Law*, Nowy Jork 1990.
2. Patrz G. Feliciani, „La Codificazione del Diritto Canonico e la Riforma della Curia Romana”, w *La chiesa e la società industriale*, cz. 2, pod red. E. Guerriera i A. Zambarbieriego, w *Storia della Chiesa*, t. XXII/2, Mediolan 1990, ss. 293-315.
3. U. Stutz *Der Geist des Codex Juris Canonici*, Stuttgart 1918, s. 50.
4. Patrz CJC, kanon 246: *Singulis Congregationibus praeest Cardinalis Praefectus vel, si eisem praeest ipsemet Romanus Pontifex, eas dirigit Cardinalis Secretarius; quibus adiunguntur Cardinales quos Pontifex eis adscribendos censuerit, cum actiis necessariis administris*. (Każdej kongregacji przewodniczy kardynał prefekt albo jeśli przewodniczy jej sam rzymski papież, to kieruje nią kardynał sekretarz. W jej skład wchodzi wyznaczeni przez papieża kardynałowie wraz z niezbędnymi asystentami).
5. CIC, kanon 1323: *Fide divina et Catholica ea omnia credenda sunt quae verbo Dei scripto vel tradito continentur et ab Ecclesia sive sollemni iudicio sive ordinario et unwersali magisterio tanquam divinitus revelata credenda proponuntur*. (We wszystkie te prawdy, zawarte w pisanym słowie Bożym lub w tradycji i podawane przez Kościół do przyjęcia w postaci uroczystych decyzji oraz w zwykłym i powszechnym nauczaniu jako objawienia Boże, trzeba wierzyć *fide divina et Catholica*).
6. T. Lincoln Bouscarew, SJ, i Adam C. Ellis, SJ, *Canon Law: A Text and Commentary*, Milwaukee 1951, s. 743.
7. CIC, kanon 1325: *Caveant Catholici ne disputationes vel collationes, publicas praesertim, cum acatholicis habeant, sine venia Sanctae Sedis aut, si casus urgeat, loci Ordinarii*.
8. G. Sweeney *Bishops and Writers*, Cambridge 1977, s. 208.
9. Patrz kanon 749.2, CJC, Rzym 1983.
10. Patrz R. Astorri, *Diritto comune e normativa concordataria. Un scritto inedito di Mons Pacelli sulla decadenza degli accordi tra chiesa e stato*, w „*Storia contemporanea*”, 4. VIII. 1991, ss. 685-701.
11. Cyt. w: A. Rhodes *The Power of Korne in the Twentieth Century*, Londyn 1983, ss. 122-123.
12. E.E.Y. Hales, *The Catholic Church in the Modem World*, Londyn 1958, s. 252.
13. Cyt. w: N. Padellaro *Portrait of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1956, s. 24.
14. Cyt. W: C. Falconi *Popes in the Twentieth Century*, tłum. ang., Londyn 1967, s. 76.
15. Tamże, s. 76.
16. Pacelli zastąpił Benigniego 7 marca 1911 roku. Patrz E. Poulat *Intergrisme et Catholicisme Integrai*, Paryż 1969, s. 258.
17. Rhodes *The Power of the Rome*, s. 225.

18. Cyt. tamże, s. 224.

19. O Cardonie (niewątpliwie na podstawie wywiadu z tym kapłanem) napisano 26 czerwca 1914 roku w „L'Eclaireur de Nice”. Inne wersje historii Cardona ukazały się 27 czerwca 1914 w paryskim „Le Journal” i „Echo de Paris”.

20. Vatican SS [Segreteria di Stato] SRS: Austria-Ungheria (1913-1914), t. 448, ss. 26-29.

21. Tamże, t. 448, ss. 32–34.

22. Tamże, t. 449, ss. 53-54.

23. Tamże, t. 448, s. 34 i nn.

24. Tamże, s. 38.

25. Tamże, Serbia (Rapporti sessioni), 1914, t. 1186.

26. Tamże, t. 1187.

ROZDZIAŁ 4. DO NIEMIEC

1. A. Hasler *How the Pope Became Infallible*, Nowy Jork 1981, s. 253.

2. Cyt. w: H. Daniel-Rops *A Fight for God*, Londyn 1963, s. 241.

3. A. Hatch i S. Walshe *Crown of Glory: The Life of Pope Pius XII*, Londyn 1957, s. 62.

4. F. Johnston *Fatima: The Great Sign*, Exeter 1980, s. 28.

5. S. Antonio, *La conciliazione ufficiosa: Diario del Barone Carlo Monti, 1914-1922*, t. 2, Watykan 1997, s. 96.

6. SRS, Guerra Europa, 1914-1918, I, ss. viii, 17, t. Iii, ss. 50-51.

7. Tamże, s. 62.

8. Tamże, s. 64.

9. Relacja Theobalda von Bethmann-Hollwega w *Betrachtungen zum Weltkrieg*, t. 2, s. 211 i na., cytowana w: Hatch i Walshe *Crown of Glory*, s. 62.

10. „New York Times” z 17 października 1922.

11. Patrz Hatch and Walshe *Crown of Glory*, s. 74.

12. N. Padellare *Portrait of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1956, s. 41.

13. pSRS, Germania, 1917, t. 852, ss. 2-5.

14. Tamże, s. 4.

15. SRS, Germania, 1917, t. 853, ss. 6-7.

16. SRS, Baviera, t. 42, ss. 6, 9, 10.

17. Tamże, s. 11.

18. Tamże, s. 17.

19. SRS, Baviera, t. 42, s. 57. Pierwszy z ocalałych listów Pacellego z Monachium pochodzi z 3 lutego 1919.

20. SRS, Baviera, list Pacellego do Gasparriego z 18 kwietnia 1919.

21. Tamże, s. 37.

22. Zob., na przykład, M. Martin *Decline and Fall of the Roman Catholic Church*, Londyn 1981, s. 262.

23. P. Lehnert *Ich durfte Ihm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XII*, Wurzburg 1982, s. 15 i następne.

24. SRS, Baviera, ss. 46-47, wersja zrewidowana.

ROZDZIAŁ 5. PACELLI I WEIMAR

1. S. Stehlin *Weimar and the Vatican*, New Jersey 1983, przyp. 275.

2. Patrz encykliki Leona XIII *Diuturnum illud* (1881) i *Immortale Dei* (1885).

3. Patrz H. Spiegelberg *The Phenomenological Movement*, Haga 1969, s. 228–268. Patrz również M. Scheler *Ilformalismo nelletica e letka materiale dei valori*, Mediohn 1996, a zwłaszcza wstęp Giancarla Caronella.

4. W sprawie międzywyznaniowych tendencji w partii Centrum i zawodowych związkach katolickich w opozycji do „integrale” Stolicy Apostolskiej patrz H. Hurten *Deutsche Katholiken, 1918-1945*, Paderborn 1992, ss. 7-8.

5. Praca M. Schelera *Sociological Reorientation and the Task of German Catholics after the War* (1915), cyt. w: K. Scholder *The Churches and the Third Reich*, tłum. ang., t. 1, Londyn 1987, s. 15.

6. Patrz Stehlin *Weimar and the Vatican*, s. ix.

7. Cyt. w: E.R. Huber i W. Huber *Staat und Kirche*, t. 2, Berlin 1976, s. 540.

8. Bulla papieska *De salute animarum* i towarzyszący jej list apostolski *Quad de fidelium* z roku 1821.

9. SRS, Germania, t. 885, s. 3.

10. SRS, Germania, 1919, t. 885, s. 10.

11. Cyt. w: N. Trippen *Das Domkapitel und die Erzbischofswahlen in Koln, 1821-1929*, Kolonia i Wiedeń 1972, s. 504, cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, t. 1, s. 59.

12. SRS, Germania, 1919, t. 885, s. 10.

13. Tamże, s. 17.

14. Tamże, s. 11.

15. Tamże, s. 18.

16. Tamże, ss. 11–12.

17. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 61.

18. Cyt. tamże.

19. Erzberger do Aversy, list z 2 marca 1917, cyt. w: Stehlin *Weimar and the Vatican*, s. 12.

20. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 61.

21. Patrz E.C. Helmreich *The German Churches under Hitler*, Detroit 1979, s. 98.

22. Patrz Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, ss. 62 i 249.

23. Tamże, s. 62.

24. Cyt. tamże, s. 62.

25. Stehlin *Weimar and the Vatican*, s.53.

26. *Teste*, s. 6 i nn.

27. Tamże, s. 6.

28. Tamże, s. 69.

29. SRS, Germania, 1921, t. 902, s. 9, wersja zrewidowana.

30. Tamże, s. 20 i nn.

31. Wspólna rezolucja Kongresu Stanów Zjednoczonych nr 433 z roku 1920.

32. MSZ 371/43869/21.

ROZDZIAŁ 6. BŁYSKOTLIWY DYPLOMATA

1. Scholder *The Churches and the Third Reich*, tłum. ang., 1.1, Londyn 1987, s. 65.

2. L. Volk *Das Reichskonkordat*, Moguncja 1969, ss. 11–13.

3. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 66.

4. Volk *Das Reichskonkordat*, s. 18.

5. Scholder *The Churches and the Third Reich*, t.1, s. 67.
6. „The Tablet” 18.11. 1939.
7. MSZ Belgii, Allemagne, 17, Aspeslaugh do generała de GufToryego, szefa belgijskiej delegacji przy Międzypolitycznej Komisji Kontroli Wojskowej, 12 lipca 1923 roku, cyt. przez Stehlina, s. 256.
8. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 69.
9. Tamże.
10. PZWB, 1919—1939, seria druga, t. 5, 1933, Londyn 1956, s. 525.
11. P. Lehnert *Ich durfte Ihm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XII*, Würzburg 1982, s. 38.
12. A. Stahlberg *Bounden Duty: Memoirs of a German Officer, 1932-45*, Londyn 1990, ss. 36-37.
13. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 71.
14. Tekst konkordatu z Prusami, patrz W. Weber *Die Deutschen Konkordate und Kirchenerträge der Gegenwart*, Getynga 1962, ss. 86-88.
15. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 72.
16. Cyt. w: Hatch I S. Walshe *Crown of Glory*, s. 85.
17. *Teste*, s. 54.
18. Lehnert *Ich durfte*, s. 42.

ROZDZIAŁ 7. HITLER I KATOLICYZM NIEMIECKI

1. A. Hitler *Mein Kampf*, przekład Ralpa Manheima, Londyn 1993, s. 105-107.
2. Patrz Paul Hoser, *Hitler und die Katholische Kirche*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, lipiec 1994, s. 483.
3. Cyt. w: F. Zipfel *Kirchenkampf in Deutschland, 1933-1945*, Berlin 1965, 5.9, cyt. w: M. Housden *Resistance and Conformity in the Third Reich*, Londyn 1997, s. 46.
4. Patrz P. Hoser, *Hitler und die Katholische Kirche*, s. 485 i nn.
5. Rozwój katolicyzmu w latach dwudziestych, patrz E.C. Helmreich *The German Churches under Hitler*, Detroit 1979, s. 99 i nn.
6. Helmreich *The German Churches*, s. 100.
7. Patrz O. Heilbroner, „The Disintegration of the Workers; Catholic Milieu”, w *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*, red. C. Fischer, 1997, s. 217.
8. Cyt. w: T. Abel *Why Hitler Came into Power*, Harvard 1986, s. 98.
9. Korespondencja ta pojawia się, na przykład, w książce H. Mullera *Katholische Kirche und Nationalsozialismus, Dokumente 1930-1935*, Monachium 1963, ss. 13-15. Przekład i dyskusja w: K. Scholder *The Churches and the Third Reich*, tłum. ang., t. I, Londyn 1987, ss. 132-133.
10. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 134.
11. Przekład tamże, s. 135.
12. *Teste*, s. 6 i następn.
13. Patrz H. Daniel-Rops *A Fight for God*, London 1963, ss 326-27 i Robert A. Graham *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?*, San Francisco 1996, s. 48 i nn.
14. Daniel-Rops *A Fight for God*, s. 327 i nn.
15. Cyt. w: J.D. Holmes *The Papacy in the Modern World*, Londyn 1981, s. 80.
16. Patrz L. Volk *Das Reichskonkordat*, Moguncja 1969, s. 45.

17. Tamże.
18. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 149.
19. Bergen do MSZ, 2 czerwca 1930, Archiwum AA w Bonn, *Botschaft Rom-Vatican*, t. 143, cyt. tamże.
20. G.A. Craig *Germany 1866-1945*, Oksford 1981, s. 533.
21. W. Patch *Heinrich Brüning and the Dissolution of Weimar Republic*, Cambridge 1998, ss. 88-89 i nn
22. Patrz tamże, ss. 2-4.
23. R. Morsey, „Die Deutsche Zentrumpartei”, w *Das Ende der Parteien*, 1933, red. E. Matthias i R. Morsey, Dusseldorf 1960, s. 301.
24. Heinrich Brüning *Memoiren, 1918-1934*, Stuttgart 1970, s. 358 i nn. Volk (patrz przyp. 16), jezuicki historyk i wielbiciel Piusa XII, nie chce wierzyć, by Pacelli był aż tak niezręcznym politykiem. Morsey (patrz przyp. 23), na podstawie sporadycznych nieścisłości w tekście, wyraża wątpliwości co do samego spotkania. Ja natomiast (z uwagi na staranne porównanie przezeń dowodów zewnętrznych i wewnętrznych) skłanianiem się do stanowiska Karla Scholdera przedstawionego w książce *The Churches and the Third Reich*, t.I, 612: „Nie ma wątpliwości, że dobrze ukazuje on intencje Pacellego”, nie podzielam zaś obiekcji Volka zawartych w pracy *Reichskonkordat*, s. 48 i nn., i R. Morsey w *Zur Entstehung, Authentizität und Kritik von Brüning's Memoiren*, Opladen 1975, s. 45 i nn. Zastrzeżenia drugiego z autorów w kwestii spotkania Pacellego z Brüningiem są mało istotne i nie w pełni ścisłe. Co prawda ogólne zarzuty Morsey'a co do rzetelności pamiętnika Brüninga mają pewne podstawy, niemniej wszystko przemawia za tym, że rozmowa przebiegała tak, jak opisał to niemiecki kanclerz.
25. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 152.
26. Brüning, *Memoiren*, s. 358.
27. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 15 2.
28. I. Kershaw, *Hitler, 1889-1936*, Londyn 1998, s. 339.
29. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 152; Brüning *Memoiren*, s. 358.
30. Brüning *Memoiren*, s. 358.
31. Tamże, s. 359.
32. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 153; Brüning *Memoiren*, s. 359.
33. Brüning *Memoiren*, s. 359.
34. Tamże, s. 360.
35. Rękopis Brüninga, pamiętniki, s. 351-352. Archiwum Polityki Zagranicznej Uniwersytetu Harvarda 93.4, cyt. w: Patch *Heinrich Brüning*, ss. 295-296.
36. Brüning *Memoiren*, s. 361.
37. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 153.
38. Meldunek Rittera przesłany 20 grudnia 1931 roku do Monachium, cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 154.
39. Tamże, s. 15 5.
40. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, t. II, s. 157.
41. Cyt. tamże, s. 157.
42. Ludwig Kaas, *Der Konkordatstyp des faschistischen Italien*, „Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht” III. 1, 1933, ss. 488-522.

ROZDZIAŁ 8. HITLER I PACELLI

1. Cyt. W: Scholder *The Churches and the Third Reich*, tłum. ang., 11, Londyn 1987, s. 406.
2. Cyt. w: W. Hofer, red., *Der Nationalsozialismus, Dokumente, 1933-1945*, Frankfurt nad Menem 1957, s. 130.
3. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 240.
4. Cyt. tamże, s. 243.
5. Cyt. w: L. Volk, red., *Akten Kardinal Michael von Faulhaber, 1917-1945*, Moguncja 1975, s. 715.
6. Cyt. W: E.C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, Detroit 1979, s. 237.
7. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 244.
8. Cyt. tamże, s. 246.
9. O. Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 86.
10. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 246.
11. Cyt. tamże, s. 299.
12. Tamże, s. 299.
13. Cyt. tamże, s. 247.
14. Cyt. w: Helmreich, *The German Churches under Hitler*, s. 239.
15. Cyt. tamże, s. 239.
16. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 253.
17. Cyt. w: W.L. Patch młodszy, *Heinrich Brüning and the Dissolution of the Weimar Republic*, Cambridge 1998, s. 301.
18. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 253.
19. S. Friedländer *Nazi Germany and the Jews, t. 1: The Years of Persecution, 1933-39*, Londyn 1997, s. 42
20. Cyt. tamże, s. 42. Cytat z Helmreicha *The Churches and the Third Reich*, ss. 276-277.
21. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 384.
22. Lehnert *Ich durfte Ihm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XE*, Würzburg 1982, ss. 28-31.
23. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 391.
24. Cyt. tamże, s. 388.
25. Cyt. tamże, s. 386.
26. Cyt. tamże, s. 387.
27. Tamże, s. 393.
28. Cyt. tamże, s. 394.
29. Cyt. tamże, s. 395.
30. Tamże.
31. Cyt. tamże, s. 398.
32. Cyt. w. L. Volk *Kirchliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen, 1933*, Moguncja 1975, ss. 82-85.
33. L. Volk *Das Reichskonkordat vom 20. Juli 1933*, Moguncja 1972, s. 231.
34. Patch *Brüning*, ss. 302-303.
35. R. Leiber, *Reichskonkordat und Ende der Zentrumspariei*, „Stimmen der Zeit”, 167, 1960-1961, s. 220.
36. R. Leiber, *Pius XII As I Knew Him*, „The Tablet”, 27. XII. 1958.
37. Przypisywany hrabiemu Harry emu Kesslerowi z Brüning, cyt. w: J.-G. Vaillancourt *Papal Power*, Berkeley 1980, s. 191.
38. Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 402.

39. A. Kupper *Staatliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen, 1933*, Moguncja 1969, s. 166.
40. Tamże, s. 175.
41. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 404.
42. Helmreich *The German Churches under Hitler*, s. 245.
43. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, 1.1, s. 404.
44. M. Burleigh i W. Wippermann *The Racial State: Germany 1933-1945*, Cambridge 1996, s. 138.
45. Patrz D.J. Goldhagen *Hitlers Willing Executioners*, Nowy Jork 1996.
46. G. Lewy *The Catholic Church and Nazi Germany*, Nowy Jork 1964, s. 282.
47. PZWB, 1919-1939, seria druga, t. 5, 1933, Londyn 1956, s. 524.
48. Tamże, s. 525.

ROZDZIAŁ 9. KONKORDAT W PRAKTYCE

1. K. Scholder *The Churches and the Third Reich*, tłum. ang., 1.1, Londyn 1987, s. 495.
2. Cyt. w: E.C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, Detroit 1979, s. 253.
3. Tamże, s. 254.
4. Cyt. tamże.
5. Tamże, s. 257; Scholder *The Churches and the Third Reich*, t. 1, s. 411.
6. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, t. 1, s. 502.
7. Cyt. w: Helmreich, *The German Churches under Hitler*, s. 259.
8. Patrz też M. Faulhaber *Judentum, Christentum, Germanentum. Adventspredigten, gehalten in St Michael zu München, 1933*, Monachium 1934.
9. Patrz Scholder *The Churches and the Third Reich*, t. 1, ss. 518-519; S. Friedländer *Nazi Germany and the Jews*, Londyn 1997, ss. 47-48.
10. Cyt. w. Helmreich *The German Churches under Hitler*, s. 262; patrz też D.J. Goldhagen *Hitler's Willing Executioners*, Londyn 1996, ss. 47-48.
11. Cyt. w: Scholder *The Churches and the Third Reich*, t. 1, s. 519.
12. Cyt. w: Helmreich, *The German Churches under Hitler*, s. 262.
13. Cyt. tamże; patrz też Scholder *The Churches and the Third Reich*, t. 1, s. 515.
14. Cyt. w: Helmreich, *The German Churches under Hitler*, s. 268.
15. Cyt. w: J.S. Conway *The Nazi Persecution od the Churches, 1933-1945*, Londyn 1968, ss. 90-92.
16. Cyt. tamże, s. 270.
17. Cyt. w: D. Tardini *Pio XII*, Rzym 1959, s. 105.
18. Patrz N. Padellaro *Portrait of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1956, s. 113.
19. C. Falconi *Popes of the Twentieth Century*, Londyn 1967, s. 239.
20. P. Preston *A Concise History of the Spanish Civil War*, Londyn 1986, s. 55.
21. Cyt. w: Padellaro *Portrait of Pius XII*, s. 117.
22. A. Hatch i S. Walshe *Crown of Glory*, Londyn 1957, s. 109.
23. Cyt. w: N. Perry i L. Echeverria *Under the Heel of Mary*, Londyn 1988, s. 178.
24. Padellaro *Portrait of Pius XII*, s. 122.
25. H. Daniel-Rops *A Fight for God*, Londyn 1963, s. 425.
26. Padellaro *Portrait of Pius XII*, s. 123.
27. Cyt. tamże, s. 124; Hatch i Walshe, *Crown of Glory*, s. 121.
28. Cyt. w: S. Friedländer *Pius XII and the Third Reich*, Londyn 1966, s. 7.

29. H. Daniel-Rops *A Fight for God*, ss. 332-335.
30. Cyt. tamże, s. 333.
31. Cyt. w: J. Ridley *Mussolini*, Londyn 1997, s. 263.
32. Cyt. tamże, s. 263.
33. Hatch i Walshe, *Crown of Glory*, s. 115.
34. Dziennik Spellmana, 22 grudnia 1936, cyt. w: J. Cooney *The American Pope*, Nowy Jork 1984, s. 107.

ROZDZIAŁ 10. PIUS XI PRZERYWA MILCZENIE

1. Cyt. w: E.C. Helmreich *The German Churches under Hitler*, Detroit 1979, s. 276
2. Cyt. tamże, s. 279.
3. C. Falconi *Popes of the Twentieth Century*, Londyn 1967, s. 228.
4. Udziął Pacellego, patrz Helmreich *The German Churches under Hitler*, ss. 280, 526 i nn.; K. Scholder *A Requiem for Hitler*, tłum. ang., Londyn 1989, s. 112; S. Friedländer *Pius XII and the Third Reich*, tłum. ang., Londyn 1966, s. 6 i nn.; „L' Osservatore della Domenica”, 28. VI. 1964; Falconi *Pops*, 228 i nn.; A. Martini, *Il Cardinali Faulhaber e l'enciclica di Pio XI contro il nazismo*, «Civiltà Cattolica», 5. XII. 1964, passim.
5. Informację tę zawdzięczam ojcu Peterowi Gumpelowi z Towarzystwa Jezusowego, który odegrał rolę kuriera.
6. Angielskie tłumaczenie, opublikowane przez Catholic Truth Society, można znaleźć w *On the Condition of the Church in Germany*, Londyn 1937, s. 36 i nn.
7. Cyt. w: Helmreich *The German Churches under Hitler*, s. 281.
8. Cyt. tamże, s. 280.
9. Cyt. tamże, s. 282.
10. Cyt. tamże.
11. „L' Osservatore Romano”, 19-20. VII.1937.
12. Bergen do Berlina, 23.VII.1937, PZN 1918-1945, seria D, vol. 1, ss. 990-992, cyt. w: Friedländer *Pius XII*, s. 7.
13. Scholder *Requiem for Hitler*, s. 160.
14. Nota Weizsäckera z 8 kwietnia 1939, cyt. tamże, s. 161.
15. Cyt. w: N. Padellaro *Portrait of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1956, s. 128.
16. M.Y. Herczl *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*, tłum. ang., Nowy Jork 1993, s. 94.
17. Cyt. w: Helmreich *The German Churches under Hitler*, s. 294.
18. S. Friedlander *Nazi Germany and the Jews, 1.1: The Years of Persecution, 1933-1945*, Londyn 1997, s. 277.
19. Cyt. w: *Padellaro Portrait of Pius XII*, s. 129.
20. W sprawie szczegółów związanych ze zleceniem napisania tekstów encykliki *Humani generis unitas* patrz G. Passelecq i B. Suchecky *L'encyclique cachée de Pie XI: Une occasion manquée de VEglise face a l'antisemitisme*, Paryż 1995; R. Hill, *The Lost Encyclical*, „The Tablet”, 8.XI.1997; *Friedländer Nazi Germany and the Jews*, t. 1, s. 250 i nn.
21. R. Hill, „The Tablet”, 8.XI.1997, s. 1453.
22. Cyt. w: P. Lapide *The Last Three Popes*, Londyn 1967, s. 114.
23. „Cite Nouvelle”, 15.IX.1938.
24. Patrz D. Kerzer *The Kidnapping of Edgardo Mortara*, Londyn 1997.

ROZDZIAŁU. MROK NAD EUROPA

1. W sprawie Kulturkampf i jego porównań z niemieckim oporem wobec nazistów patrz D. Blackbourne *The Marpingen Visions: Rationalism, Religion and the Rise of Modern Germany*, Londyn 1995, passim, a zwłaszcza s. 106 i nn. Także O. Chadwick *A History of the Popes: 1830-1914*, Oksford 1998, s. 254 i nn.
2. Blackbourne *The Marpingen Visions*, s. 116.
3. Cyt. tamże, s. 117.
4. Tamże, ss. 270-271.
5. Patrz N. Stolfus *Resistance of the Heart*, Londyn 1996.
6. Patrz J.P. Stern *Hitler: The Fihrer and the People*, Los Angeles 1975, s. 116;
- G. Lewy *The Catholic Church and Nazi Germany*, Nowy Jork 1964.
7. Patrz I. Kershaw *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933-1945*, Oksford i Nowy Jork 1983, s. 340 i nn.
8. Stolfus *Resistance of the Heart*, s. 147.
9. Cyt. tamże.
10. Patrz M. Burleigh *Death and Deliverance*, Cambridge 1994, s. 176 i nn.
11. Lewy *The Catholic Church and Nazi Germany*, s. 267.
12. N. Padellaro *Portrait of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1956, ss. 1-5.
13. *Teste*, s. 12.
14. C. Falconi *Popes of the Twentieth Century*, tłum. ang., Londyn 1967, s. 215.
15. Tamże.
16. Cyt. w: E.C. Helmreich *The German Churches under Hitler*, Detroit 1979, s. 299.
17. Patrz Padellaro *Portrait of Pius XII*, s. 133. Przynajmniej on, bez podania źródła, myśli papieża: *avrebbero avuto rossore del proprio compartamento larvare*.
18. Patrz N. Lo Bello *Vatican Papers*, Londyn 1982, s. 70.
19. G. Ciano, dziennik, s. 28.
20. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 34.

ROZDZIAŁ 12. TRIUMF

1. Patrz O. Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 54.
2. Cyt. tamże, s. 42.
3. Tamże, s. 36.
4. Cyt. tamże, s. 45.
5. Cyt. tamże, s. 43.
6. G. Zizola *Quale Papa?*, Rzym 1977, ss. 145-147, cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 47.
7. N. Padellaro *Portrait of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1956, s. 147; A. Spinosa *LVitimo Papa*. Mediolan 1994, s. 141.
8. F. Charles-Roux *Huit ans au Vatican*, 1932-1940, Paryż 1947, s. 267.
9. Padellaro *Portrait of Pius XII*, s. 147.
10. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 56.
11. ADSS, ii, s. 420.
12. Tamże, ss. 413-414.

13. K. Scholder *A Requiem for Hitler*, tłum. ang., Londyn 1989, s. 161.
14. Cyt. tamże, s. 161.
15. A. Rhodes *The Vatican in the Age of the Dictators, 1922-1945*, Londyn 1973, s. 229 i nn.
16. H. Belloc, list z 22 marca 1939, cyt. w: AN. Wilson *Hilaire Belloc*, Londyn 1984, s. 358.
17. D. Woodruff w „The Tablet”, 18.11.1939, s. 358.
18. T. Driberg *Ruling Passions*, Londyn 1977, s. iii.
19. I. Giordani *Pio XII: Un Grande Papa*, Turyn 1961, s. 130.
20. „The Tablet” 1 LIII. 1939, s. 314.
21. D. Woodruff w „The Tablet”, 18.11.1939, s. 358.
22. H. Walpole *Roman Fountain*, Londyn 1940, cyt. w: Driberg *Ruling Passions*, ss. 112-113.
23. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 47.
24. F. Charles-Roux do Bonneta, 9 marca 1939.
25. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 48.

ROZDZIAŁ 13. PACELLI, PAPIEŻ POKOJU

1. B. Wall *Report on the Vatican*, Londyn 1958, s. 71 i następne.
2. Cyt. w: G. Craig *Germany, 1866-1945*, Oksford 1981, s. 709.
3. Patrz AAS, t. 31, 1939, s. 130. Motto owo brzmi: *Scutum coeruleum, quod in edio prae se ferat colore argenteo columbam tribus innixam montibus italicis e terra marique prodientibus. Columba autem prefata gestet rostello olivae ramum. Immineant scuto Claves decussatae ac Tiara de more.*
4. Tamże, s. 149.
5. Tamże, ss. 153-154.
6. MSZ 371/23790/110.
7. O. Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 63.
8. Patrz PZN, seria D, ss. vi, 426-428.
9. ADSS, i (wyd. angielskie), s. 120 i nn.
10. Tamże, s. 119.
11. MSZ 372/23790/133-134.
12. D. Alvarez i R.A. Gragam *Nothing Sacred: Nazi Espionage Against the Vatican, 1939-1945*, Londyn 1997, s. 143.
13. Tamże, s. 149. Zobacz także D. Alvarez, *Faded Lustre: Vatican Cryptography, 1815-1920*, „Cryptologia”, t. 20, nr 2 (kwiecień 1996), ss. 97-131.
14. Alvarez i Graham *Nothing Sacred*, s. 150.
15. Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 67
16. Tamże, s. 70 i nn.
17. MSZ 371/23790/283.
18. Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 72.
19. ADSS, i, s. 197.
20. Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 73.
21. Cyt. tamże, s. 74.
22. ADSS, i, ss. 242-43.
23. Oxford *Companion to the Second War*, ss. 905-906.
24. ADSS, i, ss. 263-264.
25. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 81.
26. MSZ 371/23791/27.

27. AAS, t. 31, 1939, s. 413 i nn.
28. Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 84.
29. R. Graham, *Summi Pontificus*, „Civiltà Cattolica”, (październik 1984), s. 139-140.
30. Zaangażowanie Pacellego w latach 1939-1940 w spisek przeciwko Hitlerowi, patrz: H. Deutsch *The Conspiracy Against Hitler in the Twilight War*, Oksford 1968; J. Fest *Plotting Hitler's Death*, Londyn 1996; M. O'Carroll *Pius XII: Greatness Dishonoured*, Dublin 1980; Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 86 i nn.; P. Ludlow, *Papst Pius XII, die britische Regierung und die deutsche Opposition im Winter 1939-1940*, w „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” (1974), s. 229 i nn; dokumenty MSZ i DRB, styczeń-luty 1940.
31. Deutsch *The Conspiracy Against Hitler*, s. 115.
32. MSZ 800/318/6.
33. Tamże, 17.
34. DRB 65/11/159.
35. MSZ 800/318/25.
36. Tamże, /27.
37. Tamże, /34.
38. Tamże, /36.
39. Patrz J.S. Conway, „The Meeting Between Pope Pius XII and Ribbentrop”, *Historical Papers of the Canadian Historical Association*, 1968, ss. 215-227.
40. Cyt. tamże, s. 222.
41. Cyt. tamże, s. 224.
42. Cyt. tamże, s. 225.
43. Chadwick *Britain and the Vatican*, ss. 98-99.

ROZDZIAŁ 14. PRZYJACIEL CHORWACJI

1. O. Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 110.
2. ADSS, i, ss. 442-447.
3. Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 111.
4. „The Tablet”, 30.VIII.1941.
5. Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 114.
6. Informacja pochodząca z pracy J.F. Pollarda, „The Vatican and the Wall Street Crash: Bernardino Nogara and Papal Finances in the Early 1930s”.
7. Tamże, s. 117.
8. ADSS, iv, ss. 63-65, 70.
9. Teza wysunięta przez Chadwicka w *Britain and the Vatican*, s. 223.
10. Wdzięczność Ciana, patrz ADSS, vii, s. 186.
11. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 227.
12. Cyt. w C. Falconi *The Silence of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1970, s. 266.
13. J. Steinberg *All or Nothing*, Londyn 1990, ss. 179-180.
14. Cyt. tamże, s. 276.
15. Tamże, ss. 277-278.
16. Patrz też J. Morley *Vatican Diplomacy and the Jews During the Holocaust*, Nowy Jork 1989, ss. 147-165.
17. Falconi *Silence*, s. 308.
18. J. Steinberg, „Types of Genocide? Croats, Serbs and Jews, 1941-1945”, w *The Final Solution*, pod red. Davida Cesariniego, Londyn 1996, s. 175. Steinberg czerpie swoje

dane z referatu wygłoszonego w 1992 roku na XXII Dorocznej Konferencji Uczonych w Seattle w stanie Waszyngton.

19. Falconi *Silence*, s. 273.
20. Cyt. w: J. Steinberg *All or nothing*, s. 181.
21. Patrz Falconi *Silence*, s. 298.
22. Steinberg *All or nothing*, s. 30.
23. Tamże, s. 132.
24. Falconi *Silence*, s. 318.
25. Steinberg *All or nothing*, s. 133.
26. Cyt. w: H. Butler *The Sub-prefect Should Have Held His Tongue*, red. R.F. Foster, Londyn 1990, s. 275.
27. Falconi *Silence*, s. 303.
28. Tamże, s. 304.
29. ADSS, viii, s. 250 i nn.
30. Tamże, s. 259.
31. Tamże, s. 307.
32. Cyt. w: Falconi *Silence*, s. 333.
33. Cyt. tamże, s. 334.
34. S. Friedländer *Pius XII and the Third Reich: A Dokumentation*, tłum. ang., Londyn 1966, s. 109.
35. G. Riegner *Ne jamais desespérer*, Paryż 1998, ss. 164-165.
36. Cyt. w: Falconi *Silence*, s. 335.
37. Cyt. tamże, s. 382.
38. Cyt. tamże, s. 388.
39. Cyt. tamże, ss. 344-346.
40. Cyt. w: W. Purdy *The Church on the Move*, London 1965, s. 225.
41. Nota z 17 lipca Hasso von Etdorfa z MSZ, cyt. w: R. Graham *The Vatican and Communism during World War II*, San Francisco 1996, s. 122.
42. W. Jochmann, red., *Adolf Hitler: Monologe in Führerhauptquartier, 1941-1944*, Hamburg 1980, s. 41.
43. Tamże, s. 150.
44. Cyt. w: Graham *The Vatican and Communism*, s. 121.
45. Falconi *Silence*, s. 379.
46. Cyt. w: M. Carroll *Greatness Dishonoured*, Dublin 1980, s. 14.
47. Cyt. w: Falconi *Silence*, s. 124. 48. Cyt. tamże, ss. 125-126.
49. J. Heenan *Not the Whole Truth*, London 1971, s. 101 i nn.
50. Graham *The Vatican and Communism*, ss. 134-35.
51. Cyt. w: Steinberg, „Types of Genocide”, s. 178.
52. Pius XII *Selected Encyclicals and Addresses*, Nowy Jork 1989, ss. 166 i 153.
53. Informacje w tym podrozdziale zaczerpnąłem z „Suplementu do wstępnej analizy prób odzyskania i zwrócenia przez Stany Zjednoczone i aliantów złota i innych wartościowych przedmiotów zrabowanych i ukrytych podczas II wojny światowej”, który sporządził oficjalny historyk Departamentu Stanu USA, William Siany. W przygotowaniu tego, opublikowanego do użytku wewnętrznego przez Departament Gospodarki, Biznesu i Rolnictwa, raportu uczestniczyli CIA, sześć departamentów rządu USA i amerykańskie Muzeum Pamięci Holocaustu. W przypisach będę go nazywał „Skarbem ustaszów”, ze względu na brak numeracji stron zaopatrząc w literowe nagłówki rozdziałów. Za

możliwość zapoznania się z tym materiałem jestem wdzięczny profesorowi Jonathanowi Steinbergowi.

Patrz również M. Aarons i J. Loftus *Unholy Trinity: How the Vatican's Nazi Networks Betrayed Western Intelligence to the Soviets*, Nowy Jork 1991, ss. 88-119.

54. „Skarb ustaszów”, D.
55. Akta operacyjne CIA, 11.X. 1946, cyt. tamże, D 28.
56. Departament Sprawiedliwości USA, Wydział Kryminalny, *Klaus Barbie and the U.S. Government: A Report to the Attorney General of the United States*.
57. Akta operacyjne CIA, grudzień 1958, cyt. w: „Skarb ustaszów”, D, przyp. 31.
58. G. Sereny *Into That Darkness: An Examination of Conscience*, Londyn 1995, s. 273.
59. M. Linklater i inni, *Nazi Legacy: Klaus Barbie and the International Fascist Connection*, Nowy Jork 1984, ss. 137-38.

ROZDZIAŁ 15. ŚWIĘTOŚĆ PIUSAXII

1. AAS, t. 35, 1943, s. 23. *Questo voto l'umanità lo deve alle centinaia di migliaia di persone, le quali, senza veruna colpa propria, talora solo per ragione di nazionalità o di stirpe, sono destinate alla morte o ad un progressivo deperimento.*
2. Biuletyn Watykańskiego Biura Prasowego, 6.X.1983, s. 2, cyt. w: P. Hebblethwaite *Paul VI*, Londyn 1993, s. 181.
3. *Teste*, s. 31.
4. Cyt. w: Hebblethwaite *Paul VI*, ss. 159-160.
5. Cyt. w: M. Carroll *Greatness Dishonoured*, Dublin 1980, s. 68.
6. L. Gedda *18 Aprile 1948: Memorie inedite dell'Artefice della Sconfitta del Fronte Popolare*, Mediolan 1998, s. 74.
7. *Pastor Angelicus*, dostępny na kasecie wideo w filmotece miasta Watykan.
8. J. Guest *Broken Images*, London 1949, s. 192.
9. Św. Malachiasza i jego proroctwa wymyślił w szesnastym wieku benedyktyński mnich Arnold Wion z Douai.
10. Cyt. w: R. Graham *The Vatican and Communism in World War U*, San Francisco 1996, s. 94.
11. W. Carr *Angels and Principalities: Society for NT Studies*, No. 42, Cambridge 1981, ss. 1-2.
12. Patrz F. Kerr, „French Theology: Yves Congar and Henri de Lubac”, w *The Modern Theologians*, red. D. Ford, Oksford 1997.
13. H. de Lubac *Catholicisme: les aspects sociaux du dogme*, Paryż 1938.
14. H. de Lubac *Corpus Mysticum: L'Eucharistie et l'Eglise au moyen age*, Paryż 1944.
15. W sprawie dyskusji na temat *Corpus Mysticum* de Lubaca i historycznych zmian w znaczeniu liturgii we wczesnym Średniowieczu, patrz Kerr, „French Theology”, s. 110, i C. Pickstock *After Writing*, Oksford 1998, zwłaszcza ss. 158-164.
16. De Lubac twierdził, że we wczesnym Średniowieczu utracono ciągłość pomiędzy tym, co „mistyczne”, a tym, co „rzeczywiste” lub dosłowne, doprowadzając do ich bezwzględnego rozdzielenia, i że ponowne odkrycie owej ciągłości może doprowadzić do odtworzenia i pogłębienia więzi tych dwu sfer. Zob. Pickstock *After Writing*, s. 159.
17. AAS, t. 35, 1943, s. 193 inn.
18. Tamże, s. 203: *Siquidem non omne admissum, etsi grave scelus, ejusmodi est ut - sicut schisma, vel haeresis, vel apostasia faciunt - suapte natura hominem ab Ecclesiae*

Corpore separet.

19. Tamże, s. 239.

ROZDZIAŁ 16. PACELLI A ZAGŁADA

1. Cyt. w: L. Poliakov *Harvest of Hate*, Londyn 1956, s. 17.
2. G. Lewy, „The Jewish Question”, w *The Star and the Cross*, red. C.T. Hargrove, Milwaukee 1966, s. 162.
3. Cyt. w: M. Gilbert *Final Journey*, Londyn 1979, s. 64.
4. Cyt. w: M. Gilbert *Holocaust*, Londyn 1987, ss. 281-282.
5. Cyt. w: J. Carroll, *The Silence*. „The New Yorker”, 7.IV.1997
6. Y. Bauer *Jews for Sale: Nazi Jewish Negotiations*, W4J, Yale T994, s. 69.
7. F. Kerr, „French Theology: Yves Congar and Henri de Lubac”, w *Thw Modern Theologians*, red. D. Ford, Oksford 1997, s. 112.
8. Dziennik Osbornea cyt. w: O. Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 205.
9. S. Friedländer *Pius XII and the Third Reich: A Dokumentation*, tłum. ang., Londyn 1966, s. 104.
10. ADSS, ss. viii, 457.
11. List Osbornea do B. McEwan, 21 kwietnia 1942.
12. List Osbornea do B. McEwan, 11 czerwca 1942.
13. Dziennik Osbornea cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 206.
14. Dokumenty Tittmanna cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 207.
15. Chadwick *Britain and the Vatican*, ss. 208-209.
16. List Osbornea do B. McEwan, 31 lipca 1942.
17. List Osbornea do B. McEwan, 25 sierpnia 1942.
18. List Osbornea do B. McEwan, 18 września 1942.
19. List Osbornea do B. McEwan, 1 lipca 1943.
20. M. Marrus i R. Paxton Lewis, *The Silence of Pius XII*, film dokumentalny BBC. *Vichy France and the Jews*, tłum. ang., Stanford 1995, ss. 250-251.
21. G. Lewy *The Catholic Church and Nazi Germany*, Nowy Jork 1964, s. 303.
22. *Testes*. 85.
23. Patrz filmowy dokument Jonathana Lewisa dla serii „Opinie”, *The Silence of Pius XII*, BBC, 1996.
24. Gilbert *Final Journey*, ss. 159-160.
25. Tamże, s. 278.
26. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 213.
27. List Osbornea do B. McEwan, 18 września 1942.
28. ADSS, v, s. 689.
29. Tamże, s. 685.
30. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 213.
31. ADSS, v, s. 721.
32. Tamże, s. 723.
33. MSZ 380/86.
34. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 216.
35. Cyt. tamie, s. 216.
36. Patrz W. Laqueur *The Terrible Secret*, Londyn 1980, s. 229.

37. Cyt. w: Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 217.

38. Tamże.

39. O. Chadwick, „The Tablet”, 23.III.1998, s. 401.

40. Oficjalny tekst po włosku, A AS, t. 35, 1943, s. 9 i nn.

41. W sprawie dyskusji nad wadami katolickiej doktryny społecznej od Leona XIII po Jana Pawła II, zob. J. Millbank, „Complex Space”, w jego *The World Made Strange*, Oksford 1997, ss. 268-85.

42. G. Ciano *Diaries*, tłum. ang., Londyn 1947, s. 538.

43. Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 219.

44. Tamże, s. 220. Zob. też MSZ 371/34363; M. Gilbert *Auschwitz and the Allies*, Londyn 1981, s. 105.

45. Chadwick, cytujący słowa Tittmanna z listu do Cordella Hulla z 2 lutego 1943, Archiwa Narodowe, Waszyngton 866A/001/142.

46. Cyt. w: S. Shapiro, „Hearing the Testimony of Radical Negation” w *The Holocaust as Interruption*, Edynburg 1984, ss. 3-4.

47. A. Cohen *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*, Nowy Jork 1981, s. 37.

48. ADSS, ii, list 53, s. 155 i nn.

49. AAS, t. 38, 1946, s. 323.

ROZDZIAŁ 17. RZYMSCY ŻYDZI

1. Za historyczny opis tych wydarzeń jestem wdzięczny autorowi *In Breakin of Bread* P. J. Fitzpatrickowi, Cambridge 1993, s. 274.
2. „L' Osservatore Romano”, 8. IX. 1943.
3. P. Blet, SJ, *Pie XII et la Seconde Guerre mondiale daprès les archives du Vatican*, Paryż 1997, s. 241.
4. Za szczegóły na temat tej oblawy i deportacji wdzięczny jestem R. Katzowi, autorowi książki *Black Sabbath*, Londyn 1969, która do dziś pozostaje najbardziej miarodajnym opisem tych wypadków.
5. Cyt. tamże, s. 65.
6. Tamże, s. 85.
7. Tamże, s. 87.
8. O. Hacki, *Pius XII*, Nowy Jork 1951, s. 192.
9. Cyt. tamże, s. 97.
10. Patrz J. Steinberg *All or Nothing*, Londyn 1990.
11. Blet *Pie XII*, s. 243. Zob. też J. Lewis, *The Silence of Pius XII*, dokument filmowy BBC, 1996.
12. Cyt. w: Katz *Black Sabbath*, s. 197.
13. Tamże.
14. Tamże, s. 198.
15. Telegram Mollhausena do Ribbentropa z 7.X.1943, w *Inland II Geheim*, dok. E421524 - dokumenty niemieckiego MSZ, 1920-1945, w Archiwach Narodowych w Waszyngtonie, cyt. w: Katz *Black Sabbath*, s. 202.
16. ADSS, ix, s. 505.
17. Tamże, s. 506. Ho Riposto: *La Santa Sede non porrebbe essere messa nella necessità di dire la sua parola di disapprovazione.*

18. *Volevo ricordargli che la Santa Sede è stata, come egli stesso ha rivelato, tanto prudente per non dare al popolo germanico l'impressione di aver fatto o voler fare contra la Germania la minima cosa durante una guerra terribile.*
19. *...che la Santa Sede non deve essere messa nella necessità di protestare.*
20. S. Wiesenthal *Justice Not Vengeance*, Londyn 1989, s. 5-5.
21. Cyt. w: E. Mollhausen *La Carta Perdente*, Rzym 1948, s. 117 cyt. i tłum. w: Katz *Black Sabbath*.
22. Depesza Weizsäckera do Berlina, 17.X.1943, *Inland II Geheim*, cyt. w: Katz *Black Sabbath*, s. 215.
23. ADSS, ix, s. 511.
24. Depesza Tittmanna do sekretarza stanu Hulla, 19.X. 1943, w: Stosunki Międzynarodowe USA, 1943, cyt. w: Katz *Black Sabbath*, s. 259.
25. MSZ371/37571/R10995.
26. MSZ 371/3725/19; O. Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 289.
27. ADSS, ix, s. 505.
28. Weizsäcker do Berlina, 28.X. 1943, w *Inland II Geheim*, tłum. i cyt. w: Katz *Black Sabbath*, s. 287.
29. Tamże, dok. E421515, cyt. w: Katz *Black Sabbath*, s. 288.
30. Materiał ten zawiera manuskrypt *Teste*, s. 822 i następne, w posiadaniu kurii jezuitów w Borgo Santo Spirito w Rzymie.
31. *Teste*, s. 831.
32. Tamże, ss. 832-833.
33. Tamże, s. 832.
34. Tamże, s. 834.
35. Tamże, ss. 836-837.
36. Relacja świadka w: Lewis, *The Silence of Pius XII*, film dokumentalny BBC.
37. Cyt. w: K. Scholder *Requiem for Hitler: And Other New Perspectives on the German Church Struggle*, tłum. ang., Londyn 1989, s. 166.
38. Relacja w: Lewis, „The Silence of Pius XII”, film dokumentalny BBC.

ROZDZIAŁ 18. ZBAWCA RZYMU

1. MSZ 371/43869/21, cyt. w: O. Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 290.
2. Wywiad z P. Gumpel, SJ, 14.11. 1998.
3. List Osborne'a do B. McEwan, 3.1X.1944.
4. ADSS, x, s. 190.
5. Cyt. w: R. Trevelyan *Rome '44: The Battle for the Eternal City*, Londyn 1981, s. 227.
6. R. Graham, *La rappresaglia nazista alle Fosse Ardeatine: P. Pfeiffer, messaggero della carità di Pio XII*, w „Civiltà Cattolica” 124 (1973), 4, s. 467 i następne.
7. M. Stern *An American in Rome*, Nowy Jork 1964, ss. 22-23.
8. „Sunday Times” (London), 12.X. 1958.
9. O. Chadwick *Britain and the Vatican*, s. 302.
10. H. Macmillan *The Blast of War*, Londyn 1967, ss. 555-556.
11. Cyt. w: D. Tardini *Pio XII*, Rzym 1959, s. 79: *Io non voglio collaboratori, ma*

esecutori.

12. Tamże, s. 79.
13. J. Glorney Bolton *Roman Century, 1870-1970*, Londyn 1970, s. 58.
14. *Teste*, s. 340.
15. R. Braham *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, t. 2, Nowy Jork 1981, s. 1068.
16. Tamże, s. 1068-1069, cyt. w: H. Fein *Accounting for Genocide*, Nowy Jork 1979, s. 110.
17. Patrz tamże, s. 1070.
18. ADSS, x, s. 328.
19. P. Lapid *The Last Three Popes and the Jews*, Londyn 1967, s. 153.
20. R. Braham, „The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis” w *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary*, 1944, red. D. Cesarani, Oksford 1997, s. 41.
21. Lapid *The Last Three Popes*, s. 161.
22. Braham *The Politics of Genocide*, s. 41.
23. D. Cesarani, wstęp do *Genocide and Rescue*, s. 5.
24. P. Preston, *Franco*, Londyn 1995, s. 622.
25. AAS, t. 37, 1945, ss. 10-13.
26. Patrz Leon XIII, encyklika *Libertas*, z 20 czerwca 1818.
27. S. Magister *La politico- Vaticana e Italia*, Rzym 1979, s. 98.
28. *Vatican Pre-Election Activities*, raport J. Grahama Parsonsa dla Departamentu Stanu USA, 16.1.1948 (865-001-2848A/VS).
29. Cyt. w: D. Keogh, „Ireland, the Vatican and the Cold War”, referat dla Instytutu Smithoniańskiego, Waszyngton, kwiecień 1988, ss. 21-22.
30. Tamże, s. 34.
31. L. Gedda *18 Aprile 1948: Memorie inedite dell' Artefice della Sconfitta del Fronte Popolare*, Mediolan 1998, s. 131.
32. Tamże. S. 132.
33. P. Hebblethwaite, „Pope Pius XII: Chaplain of the Atlantic Alliance?” w *Italy and the Cold War: Politics, Culture and Society 1948-58*, red. C. Dugan i C. Wagstaff, Oksford 1995, s. 74.
34. Patrz J. Cooney *The American Pope*, Nowy Jork 1984, ss. 213-214, 414 i nn.
35. Patrz „L' Osservatore Romano”, 27.VII. 1947.
36. Cooney *The American Pope*, s. 214.
37. Tamże, s. 253.
38. A. Riccardi, „The Vatican of Pius XII and the Roman Party”, *Concilium* 197 (1987), s. 47.
39. O. Chadwick *The Christian Church in the Cold War*, Londyn 1993, ss. 15-16.
40. J. Midszenty, *Memoirs*, Nowy Jork 1974, s. 50.
41. Tekst tłumaczony, „The Tablet”, 19.11.1949.
42. Midszenty, *Memoirs*, s. 50.
43. Cyt. w: Chadwick *The Christian Church in the Cold War*, s. 71.

ROZDZIAŁ 19. KOŚCIÓŁ TRIUMFUJĄCY

1. R. Leiber, *Pius XII As I Knew Him*, „The Tablet”, 13.XII.1958.
2. AAS, t. 42, 1950, ss. 561-578.

3. Tamże, s. 567.
4. Tamże, s. 568. Zob. też dyskusję w: RA. Sullivan *Creative Fidelity*, Dublin 1996, s. 22.
5. J. Aveling *The Jesuits*, Londyn 1981, s. 360.
6. Cyt. w: F. Du Plessix Gray *Divine Disobedience*, Nowy Jork 1970, s. 70.
7. O historii represjonowania dominikanów pisze Thomas O'Meara, *Raid on the Dominicans*, „America”, 5.II. 1994. (O'Meara czerpie pełnymi garściami z F. Leprieura *Quand Rome condamne*, Paryż 1989).
8. Tamże, s. 9.
9. Cyt. w: *France Pagan?*, red. M. Ward, Nowy Jork 1949.
10. Cyt. w: O'Meara, *Raid on the Dominicans*, s. 9.
11. H. Perrin *Priest and Worker*, tłum. ang., Londyn 1965, s. 235.
12. Cyt. w: Gray *Divine Disobedience*, s. 70.
13. C. Davis *A Question of Conscience*, Londyn 1967, s. 76.
14. AAS, t. 42, 1950, s. 753 i nn.
15. E. Schlink, *An Evangelical Opinion on the Proclamation of the Dogma of the Bodily Assumption of Mary*, „Lutheran Quarterly” 3 (1951), s. 138. Zob. też dyskusję w: J. Pelikan *Mary Through the Centuries*, Yale 1996, s. 201 i nn.
16. „The Tablet”, 20.X.1951.
17. C. Staehlin, SJ, *Apariciones: Ensayo Critico*, Madryd 1954, s. 11.
18. Cyt. w: N. Perry i L. Echeverria *Under the Heel of Mary*, Londyn 1988, s. 232.
19. Cyt. tamże, s. 233.
20. AAS, t. 42, 1950, s. 581.

ROZDZIAŁ 20. WŁADZA ABSOLUTNA

1. Niedawne spostrzeżenie kardynała Franza Koniga w *My vision for the Church of the Future*, w „The Tablet”, 20.II. 1999, s. 426.
2. P. Acroyd *T.S. Eliot*, Londyn 1984, s. 286.
3. *Teste*, s. 102.
4. Tamże, s. 334.
5. D. Tardini *Pio XII*, Watykan 1960, ss. 137-138.
6. *The Letters of Evelyn Waugh*, red. M. Amory, Londyn 1980, s. 202.
7. R. Leiber, SJ, *Pius XII As I Knew Him*, „The Tablet”, 13. XI. 1958.
8. *Teste*, s. 89.
9. C. Pallenberg *Tlie Vatican from Within*, Londyn 1961, s. 33.
10. *Teste*, s. 219.
11. B. Learning *Orson Welles*, Londyn 1985, s. 351.
12. P. Hebblethwaite *Paul VI*, Londyn 1993, ss.260-261.
13. *Teste*, s. 37.
14. Tamże, s. 249.
15. Tamże, s. 210.
16. Informację tę zawdzięczam Peterowi Gumpelowi z Towarzystwa Jezusowego.
17. CJC 813/2.
18. AAS, t. 48, 1958, s. 658.
19. Patrz R. Porter *Greatest Benefit to Mankind*, Londyn 1997, ss. 569-570.

20. Cyt. w: U. Ranke-Heinemann *Eunuchs for Haven: The Catholic Church and Sexuality*, Londyn 1990, s. 265.
21. Tamże, ss.265-266.
22. Hebblethwaite *Paul VI*, s. 258.
23. *Teste*, s. 229 i następne.
24. Informator twierdzi, że w roku 1953 wszystkim chłopcom w szkole klasztornej benedyktynów w Fort Augustus w Szkocji polecano pisać tego typu „osobiste” listy do papieża.
25. Pallenberg *The Vatican from Within*, s. 35.
26. *Teste*, s. 276 i nn.
27. Tamże, s. 227.
28. A. Guinness *Blessings in Disguise*, Londyn 1996, ss.45-46.
29. *Vent' Anni dalia elezioni di Giovanni XXIII*, red. Loris Capovilla, Rzym 1978, s. 130.
30. P. Lapide *The Last Three Popes and the Jews*, Londyn 1967, s. 227.
31. „The Tablet”, 18.X.1958, s.340.
32. P. Hoffman *O Vatican*, Nowy Jork 1984, s. 25.

ROZDZIAŁ 21. PIUS XII REDIVIVUS

1. Konstytucja dogmatyczna *Lumen gentium*. Patrz A. Flannery *Vatican Council II: Conciliar Documents*, s. 350 i następne.
2. Tamże, s. 912: „Konstytucja Duszpasterska Kościoła w świecie współczesnym”, *Gaudium et spes*.
3. J. Cornwell *The Thief in the Night*, Londyn 1989, s. 200.
4. A. Hastings *The Shaping of Prophecy*, Londyn 1995, s. 105.

ŹRÓDŁA, DYSKUSJA O „MILCZENIU”, ŚWIĘTOŚĆ

1. J.S. Conway, *How Shall the Nations Repent?*, „The Journal of Ecclesiastical History”, t. 38, nr 4 (październik 1987), s. 596.
2. Jan Paweł II, *Pamiętamy: refleksje nad Shoah*, Watykan, 12.II. 1998. Hołd Josepha Nathana opublikowany pierwotnie w „L' Osservatore Romano”, 8.IX.1945, s. 2.
3. R. Hochhuth *Der Stellvertreter*, Hamburg 1963.
4. Tamże, akt I, scena 1,26.
5. Według Anthony'ego Rhodesa (*The Vatican in the Age of the Dictators*, Londyn 1973, s. 551-552), źródła Hochhutha ograniczyły siedo tekstu wykładu wygłoszonego w roku 1959 przez kardynała Tardiniego, dwóch artykułów ojca Leibera i biografii Piusa XII autorstwa słynącego z nierzetelności dr. Galeazziego, wydanej w Paryżu, gdyż nie chciała jej opublikować żadna włoska oficyna. Do tego doszły „zwierzenia poczynione Hochhuthowi podczas podróży do Rzymu przez pewnego członka kurii, który nie życzył sobie ujawniania swojego nazwiska, ponieważ przysiągł, że dochowa tajemnicy aż do śmierci”.
6. E. Wiesel *All Rivers Run to the Sea*, Londyn 1997, s. 329.

7. Wywiad autorski z jezuitą P. Bletem, przeprowadzony na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie 21 maja 1997.
8. G. Riegner *Ne jamais desesperer: Soixante annees au service du people juif et des droits de Yhomme*, Paryż 1998.
9. Tamże, s. 165.
10. ADSS, viii, s. 466 i nn.
11. G. Riegner *Ne jamais desesperer*, s. 166.
12. G. Lewy *The Catholic Church and Nazi Germany*, Nowy Jork 1964, s. 180.
13. C. Falconi *The Silence of Pius XII*, tłum. ang., Londyn 1970.
14. Tamże, s. 14.
15. „Catholic Herald”, 14. V.1965, cyt. w: P. Lapidę *The Last Three Popes and the Jews*, Londyn 1967, s. 5.
16. Tamże, s. 353.
17. Tamże, s. 223.
18. W. Laqueur *The Terrible Secret*, Londyn 1980, s. 55.
19. Tamże, s. 57 i nn.
20. Tamże, s. 55.
21. Londyński „Times”, 20.V.1963, cyt. w: O. Chadwick *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge 1986, s. 316.
22. K.L. Woodward *Making Saints*, Nowy Jork 1996, s. 287.
23. P. Gumpel, *Pius XII As He Really Was*, „The Tablet”, 12.11. 1999, s. 204.
24. Tamże.
25. Tamże. s. 206.